

бинским: в 7 т. – С.Пб., 1872. – Т. 3, 6; *Виноградська Г.* Обжинковий вінок у контексті традиційної жнивварської обрядовості українців на сучасному етапі: генеза символу // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 499–503.

³*Максимович М.* Дні та місяці українського селянина. – С. 124–129; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 3. – С. 226–253; *Иванов П. В.* Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник ХИФО. – Х., 1907. – Т. 17; Сборник украинских песен, издаваемый М. Максимовичем: в 6 ч. – К., 1849. – Ч. 1; *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: в 3 т. – Чернигов, 1899. – Т. 3.

⁴*Адоньева С. Б.* Прагматика фольклора. – С.Пб., 2004.

⁵*Порицький А. Я.* Землеробські заробітчанські артілі на Україні // НТЕ. – 1957. – № 2. – С. 75; *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 6. – С. 76.

⁶*Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев... – С. 75; Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю». – Х., 1894. – Вып. 8. – С. 181, 323.

⁷Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 6. – С. 73–76.

⁸*Зеленін Д.* «Спасова борода»... – С. 122, 123.

⁹Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 3. – С. 226.

¹⁰*Максимович М.* Дні та місяці українського селянина. – С. 126, 128, 129.

¹¹*Боян С. П.* Аграрні мотиви у весняно-літній календарній обрядовості бойків // Вісник При-

карпатського університету. – 2009. – Вип. 15. – С. 113, 114.

¹²*Копержинський К.* Обряди збору. – С. 113.

¹³*Зеленін Д.* «Спасова борода»... – С. 129, 130.

¹⁴Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 3. – С. 232; *Воропай О.* Звичаї нашого народу. – Х., 2004. – С. 378.

¹⁵*Копержинський К.* Обряди збору. – С. 131.

¹⁶Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 3. – С. 233.

¹⁷*Копержинський К.* Обряди збору. – С. 140–149.

¹⁸Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 3. – С. 245.

¹⁹*Максимович М.* Дні та місяці українського селянина. – С. 129.

²⁰*Курочкин А. В.* Календарные обычаи и обряды // Украинцы. – М., 2000. – С. 428.

²¹*Фрезер Д. Д.* Золотая ветвь: исследование магии и религии. – М., 1983. – С. 495–514.

²²*Копержинський К.* Обряди збору. – С. 116–118.

²³*Виноградська Г.* Обжинковий вінок у контексті традиційної жнивварської обрядовості українців... – С. 500.

²⁴*Копержинський К.* Обряди збору. – С. 121, 149.

²⁵*Воропай О.* Звичаї нашого народу. – С. 375.

²⁶Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. 3. – С. 226.

²⁷*Фрезер Д. Д.* Золотая ветвь: исследование магии и религии. – С. 494, 495, 509.

²⁸Там само. – С. 501–510.

²⁹*Адоньева С. Б.* Прагматика фольклора. – С. 48.

³⁰Там само. – С. 36.

³¹Там само. – С. 44.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО ІГРИ ТА ІГРАШКИ ДЛЯ ДІТЕЙ У СЛОБІДСЬКІЙ І ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Володимир Маслійчук

УДК [688.72+796.11](477.5+477.54/.62)

У статті йдеться про життя дітей і підлітків у минулому на територіях, які в другій половині ХVІІІ ст. зазнали інтенсивних імперських реформ. Діти в заможних родинах під час навчання і дозвілля перебували під турботливим наглядом няньок і вчителів. Натомість селянських дітей змалку привчали до хатньої і господарської роботи. Збереглися відомості про деякі ігри, які підтверджені етнографічним матеріалом пізніших часів. Найявні свідчення виявляють вплив мілітаризації й азартних ігор на дитячі забавки. Залишається відкритим основне питання: чи дійсні дані з джерел ХVІІІ ст. і для пізнішого часу, і чи не набули ігри та іграшки нового, інакшого змісту і значення?

Ключові слова: ігри, іграшки, підліток, дитина, дорослішання, село.

The article deals with the child life on the Ukrainian lands within the Russian Empire under the time of state reforms of the late 18th century. Noble born children were educated under surveillance of nurses and teachers with a plenty of walking. Peasant born children spent almost all the time at work outside the village. Collected data has proved the spread of militaristic and hazard games among the children. The question arises whether the source material from the 18th century could be applied as well to the latest periods of time and whether those games have gradually obtained a new meaning.

Keywords: games, toys, teenager, child, maturing, village.

Життя дітей, їхні ігри й іграшки становлять неабиякий інтерес для гуманітаріїв. Це яскраві й наочні приклади не лише народних звичаїв, але й системи виховання, соціалізації дитини, матеріальної культури, символічного світу забобонів та вірувань, багата скарбниця для літературних сюжетів. До того ж світ ігор вважають передісторією виникнення мистецтва.

З 1960-х років етнографія в дослідженні світу дитинства зробила якісні зрушення. Дитяча гра виявилася одним зі способів копіювання реальності, прикриттям і тамуванням агресії, значною ланкою в низці поведінкових стереотипів певної етнічної спільноти¹. На жаль, існує широкий спектр досить складних методик досліджень, адже більшість питань лежить на міждисциплінарних рівнях. Маємо констатувати, що в Україні останнім часом з'явилося чимало нових студій, популярних нарисів, передруків, присвячених українським традиційним іграм та іграшкам², тому назріла потреба поєднати багатий етнографічний матеріал з відомостями історичних джерел, поглянути на традиційний світ гри та іграшки в ретроспективі.

Ставлення до іграшки, як і до гри, не може бути однозначним. Історичний аспект побутування іграшки та поширення гри часто набуває основного значення для інтерпретації минулого. У 1912 році російський етнограф Володимир Богданов окреслив коло визначальних рис іграшки. Іграшки бувають спеціально виготовленими для дітей (самими дітьми або дорослими) або випадковими (стілець як коник, гудзик як гроші). Утім, дитина може гратися зовсім інакше тими іграшками, що перейшли в спадок від інших поколінь, порушуючи правила і традиції гри. Тобто сучасні уявлення про іграшку не відповідають дійсності³. Іграшка містить у собі багато загадок, наприклад, чому не надто поширений в українських вишивках чи зображеннях кінь був чи не найрозповсюдженішою українською дитячою іграшкою⁴.

Аналіз ігор та дитячого дозвілля в минулому істотно збагатить не лише історію або етнографію, але й спонукає певним чином переосмислити низку подій, додати важливих деталей та узагальнень до проблематики педагогіки чи родинного життя. Слід зазначити, що цією публікацією ми не претендуємо на вагомий відкриття й узагальнення. Це радше невеликі знахідки з найрізноманітніших джерел. Варто зауважити, що джерельна база історії дитячого повсякдення має свою особливість, адже її часто складають справи про дитячий травматизм та злочинність неповнолітніх. Із зрозумілих причин дитина була витіснена з публічної сфери. Спогадів про дитинство збереглося дуже мало, і вони переважно належать представникам вищих прошарків, а отже, мають відповідне соціальне забарвлення.

У другій половині XVIII ст. на українських землях було запроваджено загальноімперські закони. У світі дитинства в той період також простежується низка змін: визначення межі дорослішання, позначені впливом риторики Просвітництва секуляризаційні моменти в освіті та вихованні, залучення дітей та підлітків до державних структур (навчання, служба змалку, кримінальна відповідальність тощо). У той час також визначилася значна прірва між вищими та нижчими прошарками суспільства, що, звісно, спричинило й певні відмінності в житті дітей.

Побут паничів чи панночок нескладно відтворити за опублікованими джерелами. Так, життя панича найкраще описав Ілля Тимковський у спогадах про дитинство, що пройшло поблизу Переяслава: «Головними моїми розвагами було побігати в саду з набраними брязкальцями, лазити на дерева чи іншу яку висоту, хлюпатися під дощем, звідки приводили мокрого, як хлющ (співанкою: Іди, іди дощюку, зварю тобі борщюку), чи знайти улюбленого Вана (татарина-скотаря,

що співав малому Ількові пісень)»⁵. Окрім того, дядьки І. Тимковського лякали малого саморобними масками; перший учитель — вихрест Андрій Кулід — забавляв дитину грою на бузиновій дудці чи голосно подавав сигнали на «сурмі» з будяка. Малого непосидька прив'язували до стільця рушниками, змушуючи вчитися. Дуже яскраво описує І. Тимковський дитячі забавки, у які панич грався із селянськими дітьми: пускання змія на Великдень чи катання крашанок, «поставлених на мідний гріш» (гра на дрібні гроші)⁶. І. Тимковський згадує ляльку, яка його лякала, глиняного рудого kota й іншу іграшку — рухливого тертичника в личаках, що був до вподоби малому хлопчиківі.

Панночка Софія Капніст, окрім навчання, гралася з нянею, любила прогулянки до лісу та великого саду. У Софійки з братом Іваном було чимало живих «іграшок»: пташки, собаки та велика миша, яку вони разом спіймали, поселили у викопаному для неї погребі-норі, годували, аж поки вона не виросла до розмірів великого щура й не утекла⁷.

Дітей із селянського середовища змалку привчали до праці. Їхнє життя було досить одноманітним і усталеним, вочевидь, упродовж століть: з весни до пізньої осені вони пасли худобу, часто йшли в найми або на виховання до інших людей⁸. Про тогочасні іграшки простого люду свідчать переважно археологічні дані та пізніші етнографічні спостереження. Важливо зазначити, що найрозповсюдженішими українськими іграшками, що збереглися до сьогодні, були глиняні свистунці⁹. Розкопки на Миколаївській горі в Полтаві на початку 1990-х років розширюють коло традиційних іграшок XVIII ст. Це цяцьки-свистунці: фігурка коника з жовтої глини, глиняна гусочка, фігурка собаки (з характерними стоячими вухами, плескатою мордою, на якій відтиснено «цятки»-очі) та антропоморфна жіноча фігурка «бариня», «господиня» (можливо, кінця XVIII ст.)¹⁰.

Ці іграшки характеризують тогочасний побут, однак писемних джерел на підтвердження поширення таких іграшок не існує¹¹. У документах, що збереглися, описано лише окремі ігри, переважно «за селом», що певною мірою були небезпечні для життя дітей. Єдина цікава згадка про іграшку — це згадка про м'ячик у Харкові, через який по-

билися 26 квітня 1787 року чотирнадцятилітній підканцелярист Харківського намісницького правління Іван Черноглазов і його одноліток Семен Філоненко, син господині, у якої Черноглазов винаймав помешкання¹².

Як уже зазначалося, ігри за селом, на пасовищі чи на узліссі, що були невід'ємною частиною дозвілля селянської дитини, яка залишалася без догляду дорослих, часто призводили до травматизму під час забав. Так, під час гри «Переваги» в березні 1775 року в с. Пустовойтівка біля Ромен було вбито малолітнього Стефана, сина козака Семена Кривоноса¹³. Грати чи «гуляти в переваги» — відома розвага для дітей. «Діти кладуть на колоду дошку і, ставши на кінцях, гойдаються», — так описує гру на матеріалі інформації з Канівського повіту Б. Грінченко¹⁴. Відомо, що ця забавка збереглася до початку XX ст.

Наведемо ще один приклад. У червні 1786 року в с. Руднівка (Сумщина) діти підданих поміщика Олександра Лизогуба гралася в «цурки». Дев'ятилітній Корній Троциленко сказав своєму напарнику Тимофію Балимову, що той грає «не на правду» й ударив його палицею по лівій нозі. Тимко дав здачі, а згодом від побоїв Троциленко помер¹⁵. Зазначимо, що ця гра була однією з найпоширеніших, про що існує чимало відомостей¹⁶.

Слід зауважити, що соціалізація дитини в окреслений період зумовлена історичними реаліями. Суспільство було доволі милітаризоване, у багатьох населених пунктах «на постоях» перебували військові частини, часто навіть у небагатих людей була зброя. Це не могло не вплинути на ігри хлопців. Однією із забав було влаштування вибухів. «Піротехнічні» ігри призводили до каліцтва та пожеж. Так, 15 травня 1784 року на вулиці Монастирській у Новгороді-Сіверському загорілася комора з хлібом. Загасивши полум'я, дорослі з'ясували причину пожежі: малолітній служка Гнат Прищенко з приятелем купили порох у міщанина Костенка, набили ним бузинове дерево й вистрелили під стріху комори¹⁷. У слободі Межирич поблизу Лебедина (Харківське намісництво) у червні 1782 року два хлопчики Петро Романенко і Степан Шелест поцупили в сержанта Пашовкіна порох, набили очеретинки

і, влаштувавши стрілянину, спалили речі солдата Брянського піхотного полку Комісарова¹⁸.

Як засвідчують документи, діти часом крали зброю в батьків чи родичів, що інколи закінчувалося травмами або вбивствами через необережне поводження з нею. Так, скажімо, сталося на пасовищі поблизу с. Ков'яги Валківської округи (Харківське намісництво). Улітку 1783 року підліток Іван Попович узяв без дозволу рушницю (аби постріляти у пташок), а його приятель Степан Ковеженко зарядив її дробом. Між дітьми зав'язалася суперечка про те, що з рушниці можна вбити лише качку, а вола вбити не можна. Це обурило Івана Поповича, і він почав цілити у вола. Однак рушниця була важкою, і хлопець її не втримав. Через необережність смертельної рани зазнав Іван Титар, що сидів поруч. Підлітків було звинувачено в убивстві¹⁹.

Отже, безпосереднє «наслідування» дорослого життя й тяга до мілітаризації були притаманні дитячому світові. Так само слід визнати ще одну важливу рису тогочасного життя — «втягнення» підлітка у світ азартних ігор. Російська імперська машина намагалася побороти картярство і гру на гроші. Утім, ці ігри завойовували нові простори і вторгалися у світ традиційних розваг. Приміром, згаданий панич Ілько Тимковський надто захоплювався грою на дрібні гроші під час Великодніх розваг («катання крашанок»), що бентежило його батька, і той примусив підлітка поклястися, що він ніколи не буде грати в азартні ігри й не вживатиме алкоголю до двадцяти восьми років²⁰. Існує згадка й про те, що в слободі Мартова (Харківське намісництво) 1788 року підлітки грали в карти²¹. Розглянутий аспект дитячих ігор спонукає до роздумів про вплив суспільства на дитячі забавки.

Ми згадали лише деякі дитячі ігри, а ось «Енеїда» І. Котляревського (написана наприкінці XVIII ст.) представляє широкий спектр народних ігор на Полтавщині. Тут і «Панас», і «кітьки в крашанки» на дрібні гроші²², і багато інших забавок:

Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотів,
Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів,
І в хрещика, і в горю дуба,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в джгута;
В хлюста, в пари, в візка іграли
І дамки по столу совали;
Чорт мав порожнього кута²³.

Останнім часом українських дослідників народної культури найбільше непокоїть, чи можна «прикладати» етнографічні відомості, зібрані переважно в другій половині XIX ст., до більш ранніх часів. Це питання суперечливе. Свого часу Ф. Бродель запропонував нове тлумачення часових тривалостей. Насамперед йшлося про «квазізавмерлий час» (*longue durée*), що залишає незмінними географічні, біологічні, ментальні структури, які утворюють напроцуд «нерухому історію» взаємовідносин людини і світу, межу застигості й царину звичаю²⁴. Методика виховання дитини в традиційному суспільстві, напевно, може певним чином перебувати в зрізі тривалих історичних неперервностей. Гра та іграшки, можливо, залишалися незмінними, так само як і «виросання» дитини з певного віку поза батьківським домом, «у науді» чи на пасовищі. Згадані приклади з XVIII ст. повторювали й пізніше. Дозвілля й дорослішання селянської дитини блискуче й кумедно зобразив, наприклад, український класик XX ст. Остап Вишня як програму «нашої освіти на селі ... на підставі споконвічних традицій і на підставі життєвих умов»²⁵. Можливо, за збереженості системи дозвілля й дорослішання зберігалися й значення та правила гри. На жаль, брак джерельного матеріалу не дозволяє визначити, які особливості дитячих ігор, поширених у другій половині XVIII ст., збереглися впродовж наступного століття, яких змін вони зазнавали, чи не порушувалися правила. Сподіваємось, що ця публікація буде цікавою для дослідників світу дитинства на шляху до більш вагомих студій у цьому напрямі.

¹ Див.: Кон И. С. Этнография детства: Историографический очерк // Этнография детства: традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной

Азии. — М., 1983. — С. 49–51; Белик А. А. Культура и личность. Учебное пособие. — М., 2001. — С. 87–90.

² Найден О. Українська народна іграшка. Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функ-

ціональні особливості. – К. : АртЕк, 1999; Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / композиція П. Г. Черемського. – Х. : Друк, 1999; Дитинство і народна культура Слобожанщини. Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 років. – Х., 2000; *Грушевський М.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001, ін.

³*Богданов В. В.* К изучению игрушки. Програмные заметки // Этнографическое обозрение. – 1912. – № 1–2. – С. 222, 228. Змістовну передмову про етнографію українських ігор написав В. Горленко до описів С. Ісаєвича: *Горленко В.* Предисловие // *Исаевич С. Н.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава (опубліковано в журналі «Киевская старина» 1887 року, т. XVIII).

⁴*Зязева Л. К.* Предметы воспитания и обучения украинцев // «Мир детства» в традиционной культуре народов СССР. – Ленинград, 1991. – С. 28.

⁵[*Тимковский И. И.*] Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года // Москвитянин. – 1852. – Т. 5. – № 17–18. – С. 3, 4.

⁶Там само. – С. 31.

⁷*Капнист-Скалон С. В.* Воспоминания // Записки и воспоминания русских женщин XVIII – первой половины XIX века. – М., 1990. – С. 283, 284, 293.

⁸*Маслійчук В.* До питання про ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна) // Київська старовина (подано до друку).

⁹*Зязева Л. К.* Предметы воспитания и обучения украинцев. – С. 28.

¹⁰*Супруненко О. Б.* Іграшки XVIII ст. з Полтави // Козацькі старожитності Полтавщини: збірник наук. праць. – Полтава, 1993. – Вип. 1. – С. 62–64.

¹¹Див.: *Катица О. И.* Библиография по детскому быту, фольклору и языку // Детский быт

и фольклор. Сборник Первый / под ред. О. И. Капица. – Ленинград, 1930. – С. 45.

¹²Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 56, оп. 1, спр. 307, арк. 1, 9.

¹³Державний архів Сумської області. – Ф. 960, оп. 2, спр. 1135, арк. 1.

¹⁴[*Грінченко Б.*]. Словарь української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. В чотирьох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 3. О – П. – С. 110.

¹⁵ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 246, арк. 1, 3.

¹⁶*Исаевич С. Н.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава – С. 473. Гра була відома й першому систематизатору дитячих ігор О. Терещенку, який описав її в праці «Быт русского народа» (1848. – Т. 6). У цій грі треба відбити «цурку» й попасти нею в «ямку» (нині «цурки» порівнюють з «городками»).

¹⁷Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Ф. 206, оп. 1, спр. 1118, арк. 2.

¹⁸ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 96, арк. 1, 2.

¹⁹ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 135, арк. 1, 5, 5зв.

²⁰[*Тимковский И. И.*] Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года. – С. 31.

²¹ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 398, арк. 3зв. (Ідеться про ще один, також досить трагічний випадок. Шістнадцятилітній Прокіп Стариков побив свого дворічного родича Сидора Старикова, який порвав йому карту.)

²²*Котляревський І.* Енеїда. – К., 1980. – С. 16, 105.

²³Там само. – С. 17.

²⁴*Braudel F.* On History. – Chicago: The University of Chicago Press, 1982. – P. 25–38.

²⁵*Остан Вишня.* Як ми колись учились // *Остан Вишня.* Фейлетони. Гуморески. Усмішки. Щоденникові записи. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 60, 61.